

МІГРАЦІЙНИЙ ДИСКУРС СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ І ТЕМАТИЧНІ ГОРИЗОНТИ

ОЛЕНА РОМАНЕНКО

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ – Україна
o.romanenko@knu.ua; ORCID: 0000-0003-0150-2494

DYSKURS MIGRACYJNY WSPÓŁCZESNEJ LITERATURY UKRAIŃSKIEJ: MODEL TEORETYCZNY I HORYZONTY TEMATYCZNE

OLENA ROMANENKO

Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, Kijów – Ukraina

STRESZCZENIE. Artykuł analizuje cechy opowieści migracyjnej we współczesnej literaturze ukraińskiej. Przedmiotem analizy są opowiadania Serhija Żadana ze zbioru *Big Mac i inne historie* oraz powieść Wołodomyra Rafiejenki *Mondergrin*. Opisano model teoretyczny badań dyskursu migracyjnego. Podkreślone zostały główne aspekty takich badań, np. typologie postaci jako *Obcy/Inny*; kryzys tożsamości i kształtowanie wielowarstwowej złożonej tożsamości poprzez asymilację/różnicowanie; modele fabularne poruszania się/ucieczki/utruty „swojej” lub opanowania „obcej” przestrzeni; traumatyczne przeżycia i poszukiwanie „swojej” społeczności. Na podstawie strukturalnego modelu historii wygnania (przesiedlenia, migracji) analizowane są wątki ruchu wewnętrznego i zewnętrznego we współczesnej literaturze ukraińskiej. Udowodniono, że wątki ruchu zewnętrznego i wewnętrznego w prozie Sergieja Żadana i Wołodomyra Rafiejenki odtwarzają kryzys tożsamości postaci. To znajduje wyraz na poziomie fabularnym, ucieleśnia się w sytuacjach granicznych, w których kategorie „swoje” i „inne” opisują relację między człowiekiem a przestrzennym obrazem świata, tworząc nowy semiotyczny model rzeczywistości, w której znalazł się migrant.

Słowa kluczowe: migracja, dyskurs migracyjny, Serhij Żadan, Wołodomyr Rafiejenko, tożsamość

MIGRATION DISCOURSE OF CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE: THEORETICAL MODEL AND THEMATIC HORIZONS

OLENA ROMANENKO

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv – Ukraine

ABSTRACT. The article examines the features of depicting migration in modern Ukrainian literature. Serhiy Zhadan's short stories from the collection *Big Mac and Other Stories* and Volodymyr Rafeenko's novel *Mondergrin* are the object of the analysis. The theoretical model of migration discourse research is described. The main aspects of such research are highlighted, for example, the typology of the character as Alien/Other; identity crisis and the formation of a multi-layered complex identity through assimilation/differentiation; plot models of moving/escaping/losing "one's own" or mastering "another's space"; traumatic experience and search for "their" community. Based on the structural model of the story of exile (relocation, migration), the plots of internal and external movement in modern Ukrainian literature are analyzed. It is proved that the plots of external and internal movement in the prose of Serhiy Zhadan and Volodymyr Rafeenko reproduce the crisis of the character's identity. These are plot collisions in which border/border situations are embodied, in which "one's own" and "another's" describe the relationship between man and the spatial image of the world, a new semiotic model of reality in which the migrant found himself.

Keywords: migration, migration discourse, Serhiy Zhadan, Volodymyr Rafeenko, identity

1993 рік. Едвард Саїд, описуючи тенденції розвитку культури і суспільств та розмірковуючи про долю імперіалізму, пише про вигнання, міграцію, опір імперії, присвоєння ідентичності: „Вигнання, зовсім не будучи долею забутих бідолах, які переживають конфіскацію й експатріацію, стане чимось ближчим до норми – досвідом перетинання кордонів та картографування нових територій із відвертою зневагою до канонічних обгороджувань, хай би скільки смутку й шкоди цього досвіду довелося пізнати й занотувати” [Саїд 2007: 441]. І – пропонує читачеві праці *Культура й імперіалізм* поміркувати над тим, що „визволення як інтелектуальна місія, народжена з опору та опозиції замкнутостям і спустошенням імперіалізму, тепер перемістилася з осілої, усталеної і приборканої динаміки культури на бездомну, децентровану і вигнанську енергію. Сьогодні цю енергію втілює мігрант, а її свідомість – це свідомість інтелектуала або митця у вигнанні, політичної постаті між сферами, між формами, між оселями і між мовами” [Саїд 2007: 462].

Чи відчуває цей імпульс українська література? І якщо відчуває – то у яких формах, жанрових моделях, устами яких персонажів говорить про це? Ці питання по-особливому актуально звучать, якщо звернути увагу не тільки на

корпус творів, написаних вітчизняними письменниками в 1990–2020 роках, але й дані соціологічних опитувань українців. Так, за даними, опрацьованими Міжнародною організацією з міграції, щонайменше 12% дорослих українців, а за деякими оцінками у великих містах від 15 до 30%, проживають не в тому місці, де зареєстровані [Міграція в Україні 2019: 5]; станом на жовтень 2019 р. на обліку в органах соціального захисту перебували 1,4 млн внутрішньо переміщених осіб [Міграція в Україні 2019: 8]; кількість емігрантів з України зростає в основних країнах призначення трудових мігрантів, оскільки частина тимчасової трудової міграції трансформується в постійну. Якщо в 1990 р. в Чехії було 8 тис. іммігрантів з України, то в 2019 р. – 110 тис., тобто в 22 рази більше. Для Іспанії ці показники становлять 403 особи та 94,3 тис., тобто в 233 рази більше, а для Італії – 206 осіб та 246,4 тис., тобто в 1000 разів більше [Міграція в Україні 2019: 10]. Це тільки частина вражаючих чисел, які фіксують міграційні тенденції в українському суспільстві від початку 1990-х до 2020-х років, а саме: внутрішню трудову міграцію, міграцію внаслідок анексії Криму та бойових дій на сході України, а також трудову чи освітню міграцію за межі України, яка сприяє міжнародній мобільності та формуванню численної української діаспори.

Художня рефлексія цього явища зафіксована у творах Сергія Жадана (*Берлін, який ми втратили*, *Immigrant song*, *Ворошиловград*), Артема Чеха (*Район Д*), Вікторії Амеліної (*Дім для Дома*), Олени Стяжкіної (*Смерть лева Сесіла мала сенс*), Володимира Рафеєнка (*Довгі часи*, *Мондегрін*) та ін. І цей список можна було б продовжувати. Вигнання, переміщення, від'їзд та повернення охоплюють життєві колізії, які проживають персонажі у пошуках власної ідентичності у художніх творах, а українці – у реальному житті. В універсальному для міграційного дискурсу мотиві вигнання українська література знаходить нові акценти, пропонує нові жанрові модифікації.

Сучасна гуманітаристика досліджує міграцію як соціокультурне явище і як літературний сюжет – у найрізноманітніших аспектах. Серед найцікавіших варто зазначити ідеї, які обговорюють на сторінках своєї праці Хартнер М. та Шнайдер Р. [Hartner, Schneider 2015], у монографіях *Migrant Identities of «Creole Cosmopolitans»: Transcultural Narratives of Contemporary Postcoloniality* [2014], *Culture, Literature and Migration* [2019], у статтях спеціального випуску часопису *Teksty Drugie. Migrant Literature* [Teksty Drugie 2018]. Однак у цьому огроми літератури я виділила шість текстів, які можуть стисло і виразно презентувати і тенденції розвитку досліджень міграційного дискурсу, і основні дослідницькі моделі, які вибудовуються в дискусіях філософів, соціологів, культурологів та літературознавців.

Перше – есе, написане 1928 року Робертом Е. Парком *Людська міграція та маргінальна людина* [Park 1928]. Друга праця з'явилася 1943 року і належить Ханні Арендт [Арендт 2008]. *Ми, біженці* – так вона сформулювала його назву. Третя – *Самі собі чужі* (1988) Юлії Кристєвої [Кристєва 2004], в якій дослід-

ниця пропонує прочитання інакшості (чужості) і як особистісного досвіду, і досвіду, описаного в філософських трактатах, художніх творах тощо. Четверте есе – *Пограничний народ* Тоні Джадта, оприлюднене 2010 року у газеті „Нью-Йорк Таймс” [Джадт 2005]. П’ятий твір – *The idea of a borderless world*, написаний Ахілом Мбембе і оприлюднений в *Chimurenga Chronic* [Achille Mbembe 2018]. І, звісно, шоста праця – монографія Едварда Саїда *Культура й імперіалізм* (1993). Що їх об’єднує і чому вони важливі? Усі вони описують досвід бути Іншим у суспільствах і є прикладом роздумів про те, як ведеться мігранту в чужому просторі. А також дають відповідь на питання: які це має наслідки для суспільства, особистості? Як міграція впливає на політичні, соціальні і культурні спільноти, наше бачення світу і перспектив його розвитку? У яких життєвих досвідах і художніх текстах зафіксовано мігрантське буття? І хоча бібліографія літератури, присвяченої питанням міграції, набагато більша за ці шість праць, однак ідеї, висловлені в них, є інтелектуальним підґрунтям для сучасної гуманітаристики, яка займається вивченням специфіки формування мігрантського дискурсу:

- мігрант як маргінал, за яким майбутнє світу (Роберт Е. Парк),
- біженці, які щасливі бути асимільованими у нових спільнотах, однак несуть у своїх серцях ностальгію (Ханна Арендт),
- досвід бути інакшим, чужим у нових спільнотах (Юлія Кристева),
- „ідентичність – це небезпечне слово” і як розвиваються національні ідентичності у ХХ столітті (Тоні Джадт),
- простори без кордонів і кордони, які й досі суспільство виставляє мігрантам, колишнім колоніям, колоніальні кордони між країнами та усередині нашої яви (Ахіл Мбемб).

Сила цих текстів у тому, що соціальне явище міграції їхні автори прагнуть осмислити і з погляду історичних фактів, і з погляду філософії, і з погляду особистісного досвіду. Відтак їхня думка рухається від визнання/визначення міграції як соціального явища – через особистісні історії – до філософського осмислення. Спроби описати наслідки великих переміщень у ХХ і ХХІ століттях, втім, наражаються на неабиякі труднощі, – бо потребують залучення різних джерел, які оповідають про міграцію: від історичних фактів, соціологічних досліджень – до усних джерел (спогадів про переїзд до іншої країни), до художніх описів міграції у різних літературних жанрах. Особливого значення набуває дослідницька модель, яка об’єднує різні джерела, бо дає можливість торкнутися різнопланових аспектів (соціокультурного, історіографічного, філософського і власне естетичного). Матеріалом для спостережень можуть слугувати, відтак, не тільки цифри і факти, які роблять дослідження предметним, але й художні твори, присвячені міграційній темі, які допомагають уявити різні емоції та розмисли, з яким відбувається освоєння чужого простору, вписування свого „Я” до простору буття Іншого. І якщо соціологія перепові-

дає факти, то література презентує певний тип оповіді про буття мігранта. Висловимо припущення, що в такій оповіді можна виокремити типові складові, які впливають на жанрову модифікацію твору про міграцію, її побутування в літературному процесі, зрештою – того читача, до якого апелює автор.

Українська література мігрантської теми торкається вперше наприкінці XIX століття у творах Івана Франка (напр., *До Бразилії*, *Епізодичні засоби проти еміграції* (1892), *Еміграція до Росії* (1892), *Еміграція населення* (1893), *Знову одіссея галицьких емігрантів* (1895), *Еміграційні агенти в Галичині* (1896), *З еміграційного безголов'я* (1896), *Привид еміграції* (1897)), Василя Стефаника (напр., *Камінний хрест*), Тимофія Бордуляка, Осипа Маковея, Марка Черемшини та ін. Ольга Шостак цілісно і ґрунтовно проаналізувала еміграційний текст Івана Франка в однойменній дисертації (2018) і довела, що „еміграційний текст Івана Франка – складна персональна надтекстова єдність з ознаками локальної, яка складається зі спільних за семантикою та формою художніх творів, що розкривають тему еміграції та об'єднані центральними просторовими топосами батьківщини і чужини, переведеними в сакральний реєстр образної антитези раю/пекла” [Шостак 2018: 14].

У дослідженні Ольга Шостак виокремила еміграційну топіку – батьківщина, чужина, дорога, агент, емігрант, яка є загальнокультурною і „спроектована на просторові образи батьківщини і чужини біблійна антитеза раю/пекла забезпечує об'єднання творів у надтекст і через інтертекстуальні паралелі залучає його в контекст світової літератури” [Шостак 2018: 15]. Окремою цікавою сторінкою у вивченні міграційної тематики є студія Наталії Ханенко-Фрізен *Трудова міграція та літературна творчість: до питання визначення феномена „заробітчанської” літератури*, присвячена не тільки систематизації огрому художньої літератури про трудову міграцію, але й обговоренню ідеї про статистичні параметри феномена, літературної творчості на тему заробітчання, і процесів творення „колективного і легітимного наративу про своє походження” [Ханенко-Фрізен 2014: 234]. Не менш цікавою є колективна монографія *Літератор-інтелектуал у міграційних процесах: виклики для пам'яті та ідентичності* (2018), автори якої спробували дати відповідь на питання: що таке еміграція у сучасному світі? Як досвід бути мігрантом описаний у Юрія Шевельова, Юрія Тарнавського, Богдана Бойчука та ін.?

Однак XX і початок XXI століття в українську історію вписали нові сторінки міграції, які вплинули і на структуру соціальних спільнот, і на уявлення про ідентичність нації. Це і примусова міграція через виселення в Радянському Союзі під час колективізації або після Другої світової війни, власне міграція унаслідок подій Другої світової війни, внутрішня трудова міграція в СРСР, стимульована різними соціальними чинниками, виїзд із України після 1990 року, зрештою, внутрішня міграція як наслідок захоплення Криму та російсько-української війни на Сході.

Періодичний моніторинг міграційних процесів в Україні проводить Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи та Міжнародна організація з міграції (МОМ), вивченням різних аспектів міграції займається О.А. Малиновська та ін. Основні аспекти цих та інших досліджень: вивчення міграційних процесів в сучасній Україні (зокрема внутрішня міграція, спровокована воєнними діями на Сході та анексією Криму), трудова міграція за межі України, а також вивчення мало досліджених аспектів міграційних процесів в Україні у ХХ століття (напр., внутрішня трудова міграція у СРСР, політична міграція після Другої світової війни та ін.). Усі ці наукові студії неможливі без вивчення трансформації ідентичності у межах міграційних процесів, а також формування транснаціонального соціального простору [Pries 2000: 3–33], який змінює традиційну концепцію переміщення. У соціології також сформовані типові складники, які враховуються під час вивчення міграції. Так, у посібнику *Психологія міграції* автори описують мігранта як особу, яка: має унікальний досвід, історію та особистісні характеристики; представника спільноти із схожими поведінковими моделями, спільними проблемами; як носія особливої культури чи субкультури; як індивідуальність, яка переживає кризу ідентичності [Слюсаревський 2013: 86]. Відтак образ мігранта у художній літературі може бути проаналізований через вивчення:

- унікальної персональної історії переміщення із однієї країни в іншу, із „свого” простору до „чужого”;
- унікального досвіду переживання кризи ідентичності;
- унікального досвіду розриву із „своєю” спільнотою (родиною, нацією, культурою), у тому числі втрату зв’язків із етнічною батьківщиною, розрив чи збереження етнічної ідентичності та ін.

До цих складників образу мігранта та мігрантських сюжетів варто також віднести й такі складники: ностальгія, яка виникає під час асиміляції (за Ханною Арендт), розмивання ідентичності і формування пограничної ідентичності (за Тоні Джадтом), міграція як досвід самопізнання, міграція як досвід освоєння іншої мови, розрив зі своєю мовою (за Юлією Кристевой).

Відтак теоретична модель дослідження міграційного дискурсу може бути орієнтована на вивчення:

- типології персонажа як Чужого/Іншого;
- кризи ідентичності, яку переживає персонаж, формування багатшарової складної ідентичності через складні процеси асиміляції/диференціації;
- сюжетних моделей переїзду/втечі/втрати „свого” або освоєння „чужого простору” (у тому числі малих локусів, як-от: мікрорайон, дім тощо);
- травматичного переживання і пошуку „своєї” спільноти – включно із освоєнням нової мови, формування нового уявлення про свою тілесність та ін.

Це актуалізує методологічні стратегії *trauma studies*, *memory studies*, а також міждисциплінарних досліджень на засадах *oral history*, психоаналітичних

студій, структуралізму, семіотики, філологічного методу, соціологічних чи історичних студій, досліджень із філософії. Методологічне розмаїття сприятиме формулюванню важливих висновків стосовно формування образу Свого/Іншого/Чужого – як у художніх творах, так і мас-медіа, інформаційному просторі тощо. Втім, для цієї статті провідними стане структурно-семіотичний підхід з опертям на *trauma studies* і *memory studies*, який дасть змогу описати структуру творів про мігрантів, переміщення, типологію характеру персонажа-мігранта – в українській прозі 1990–2020-х років.

Вигнання ґрунтується на існуванні рідної землі, любові та реальній прив'язаності до неї. Універсальна істина вигнання не в тому, що людина втрачає цю любов або домівку, а в тому, що кожному вигнанцю притаманне відчуття раптової, небажаної втрати [Саїд 2007: 466],

пише Едвард Саїд у *Культурі й імперіалізмі*. Юлія Кристева у мігрантському досвіді виокремлює ще один важливий чинник – чужість, яка формується у самому Чужинцеві, дивакуватість є його питомою рисою [Кристева 2004: 175].

Ці аспекти втілюються в типовій оповіді про вигнання/переїзд – перетин кордону, за яким починається новий і незвіданий світ. Персонаж такої оповіді опиняється у новій „організованій просторовій сфері” (Юрій Лотман) [Лотман 2000: 334]. Новий просторовий образ світу може бути представлений як простір міста (Сергій Жадан *Біг Мак та інші історії*), як локус Дому (Вікторія Амеліна *Дім для Дома*). Назагал – це нова географічна реальність, нова семіотична модель простору, в якому опиняється персонаж. І його горизонтальний рух новим простором одночасно доповнюється і вертикальним рухом – увиразнюються спогади, руйнуються стереотипи і здобутий досвід, змінюється свідомість тощо. Водночас у сюжетах, пов'язаних із міграцією, особливу роль відіграє переживання часу. На перший погляд, для художніх творів, присвячених міграції, важливим є теперішній час¹, однак мотив вигнання ускладнений мотивом відчуженості від рідного дому й усвідомлення своєї чужості у новому просторі. Ця сюжетна колізія повертає персонажа до розмірковувань на кшталт „хто я такий тут? Ким я був там? Яким я був тоді, коли мешкав в іншому просторі?” Так виникає ностальгійний елемент, спогад, рефлексія, обернена у минуле, а час теперішній доповнюється часом минулим.

Дихотомія „тут/там”, „теперішнє/минуле” надає сюжетові діалогічності, механізмом активізації є чітка система паралелей між різними просторами (моя батьківщина – чужина) і часами (минуле, пов'язане з моєю батьківщиною, і теперішнє, яке проживає персонаж у чужому просторі). Важливо, що переміщення персонажа – це, по суті, перехід в іншу семіотичну систему, де відомі йому коди, асоціації, стереотипні моделі та ін., не працюють. Отже,

¹ Тут і тепер. Буття персонажа у момент, коли він опинився у чужому просторі, або коли він рухається до нього.

йому доводиться виробляти свої, перефразовуючи слова Юрія Лотмана, привласнювати новий простір, освоювати його мову і шукати не тільки своє місце в ієрархії цього простору, але своє нове ім'я. І тут, за словами Едварда Саїда, задіяні насамперед „неієрархічні впливи” нової культури і спогадів про стару культуру. Це ускладнює сюжет, додається рефлексія, втілена у спогадах, внутрішніх монологів, листах, щоденниках, хаотичних діалогах персонажа та його оточення, зринають травматичні переживання, посилені не менш травматичними спробами зрозуміти нову мову і забути свою.

Незалежно від того, чи йдеться про новелу, чи про роман про вигнання (переїзд, міграцію), **структурна модель жанру** розгортається у таких елементах:

- переміщення/перехід (у тому числі в межах дихотомічних пар *теперішнє – минуле; теперішнє – пам'ять; своя мова – чужа мова; свій простір – чужий простір*);
- зміна імені;
- зміна мови/освоєння нової мови, повернення мови;
- ностальгія;
- рефлексія як спосіб передачі переживань і формувань нової ідентичності;
- естетика пограниччя/пограничного існування.

Важливими є ті культурні, семічні і символічні коди (за Роланом Бартом), які формуються довкола оповіді про міграцію. Вони апелюють до нашого попереднього досвіду сприйняття і знання про описувані простори (країни, міста та ін.), мову культури, тексти різних культур. Не тільки персонаж художнього твору про міграцію переживає трансформацію свідомості, але й читач такого художнього твору стикається із новим для себе інтелектуальним і естетичним досвідом освоєння нового тексту культури. Міграційний дискурс літератури формують саме такі сюжети переміщення – між текстами культури (Юрій Лотман), в якому семіотичні знаки одного світу увиразнюються семіотичними знаками іншої культури і створюється новий ментальний простір. У ньому історія, колективна пам'ять, досвід попереднього буття, побутові дрібниці, типові поведінкові моделі та ін. не працюють і вимагають нової ідентифікації. І це ставить питання про те, яким є персонаж оповіді про міграцію?

Якщо йти за Юлією Кристивою, цього персонажа треба було б описати як дивака. Він ностальгує за минулим, відчайдушно намагається прийняти теперішнє, а його характер розгортається між двома просторами і між двома часами. Переміщення в географічному просторі – це тільки зовнішня нитка сюжету, набагато важливішою є внутрішня колізія, пов'язана з рефлексією, спогадом, ностальгією і – новим поглядом на реальність. Такий персонаж переживає кілька стадій самоусвідомлення: **я – Інший (Чужий) у цьому світі, я та Інші (Чужі), Інше (Чуже/Відмінне) у мені**. Саме про таку чужість писала Юлія Кристева. Це моделює **характер персонажа** як роздвоєний, заснова-

ний на конфлікті ідентичностей, що подається через рефлексію, я-оповідь (щоденник, спогади, листи, внутрішній монолог), фрагментацію сприйняття дійсності. А тип конфлікту із зовнішнього переходить у внутрішній (екзистенційний). Авторефлексія, відтак, стає основою сюжету та типу оповіді, спогад – частиною сюжету, усна історія – однією з моделей жанру, до якої кожна національна література і кожен інший письменник додає своїх акцентів.

Варто зауважити, що для творів про міграцію важливим є травматичний досвід буття і не менш важливою є текстуалізація цього досвіду (пригадування, розповідь читачам як співбесідникам, розповідь іншим персонажам тощо), фіксування пережитого досвіду в пам'яті. Кеті Карут пише про те, що важливою складовою травматичного письма є пошук способу розказати про травму Іншому, мова і мовлення, відтак, є важливим елементом такого письма, адже воно має подати „зворушливий і сумний голос, який кричить, голос, який парадоксально висловлюється через рану” [Caruth 1996: 2] та апелює до Іншого, „розповідає про побачене/пережите Іншим як спільноті, що не зазнала травми” [Caruth 1996: 111]. **Пережите – висловлене – осмислене** – так само важливі складники оповіді про міграцію, як і численні описи побаченого (пейзажні картини, описи інтер'єрів, діалоги із іншими персонажами та ін.). Так само важливим є контракт між побаченим – згаданим, який актуалізує поняття *місця пам'яті* (П'єр Нора), що в них зафіксовано голос культури. У творах про міграцію місця пам'яті відіграють особливу роль, адже вони встановлюють символічний зв'язок між пам'яттю та ідентичністю персонажа (і читача, до речі), а також його новим досвідом, між індивідуальною і колективною історичною пам'яттю, механізмом формування ідентичності на стикові різних культур у нових ментальних просторах.

Українська проза про міграцію, написана в 1990-х – 2020-х роках, відображає ті аспекти буття українців, які досліджені соціологами. Фактично це два потужних тематичних пласти: перший – виїзд за межі України (до Європи, напр.), другий – твори, присвячені внутрішній міграції, серед яких можна виокремити оповіді про міграцію як наслідок російської агресії у Криму та Донбасі, а також розповіді про внутрішню міграцію у пізньорадянський період чи перші роки незалежності.

Сюжети зовнішнього переміщення. Ця тематична група найяскравіше представлена у прозі Сергія Жадана (див., зокрема *Біг Мак та інші історії*), а також у творах Олексія Чупи (*10 слів про Вітчизну*), Галини Тарасюк (*Янгол з України*) та ін. В основі таких сюжетів – переміщення через кордон та освоєння чужого простору, під час якого персонажа охоплює почуття ностальгії, рефлексії щодо минулого і пам'яті, роздуми щодо минулого – важлива складова такої прози. Відчуття тотальної чужості простору, в якому опинився персонаж, посилює внутрішній конфлікт, який він намагається осмислити – через внутрішній монолог, оповідь від першої особи.

Прикметно, що у сюжетах такого типу активізується модель сприйняття географічного простору, відома ще із часів середньовіччя, коли далекі країни сприймалися як втілення сподіваного раю, а насправді могли виявитися справжнім пеклом для мандрівника². Мандрівка до прекрасної землі стає символічним переосмисленням уявлень, стереотипів персонажа, а також його ставлення до батьківщини і рідних символічних просторів. Так, у новелах Сергія Жадана *Берлін, який ми втратили* чи *Immigrant song* персонаж опиняється у Німеччині, і усі його знання про цю країну та її міста руйнується, адже жодного із тих образів, які він мав в уяві, він не знаходить. Натомість – перед читачем і персонажем зовсім інша країна і зовсім інші міста, описана автором „по гарячих слідах великої європейської трансформації на межі 80-х” [Жадан 2011: 3]. Символічна метафоризація європейського простору в новелах, які увійшли до збірки *Big Мак та інші історії* засвідчує не тільки, як легко географічний простір перетворюється на символ, але й існування протилежного явища – наші метафоричні/символічні уявлення насправді розбиваються об реальність, яка виявляється протилежною. У сюжетних колізіях зовнішнього переміщення Сергія Жадана цікавить насамперед оця друга частина – десакралізація метафоричних уявлень, руйнування стереотипів, випробування реальністю, яка переживає свідомість персонажа. Відтак у новелі сюжетні колізії зовнішнього переміщення, мандрівки поєднуються із ностальгічним за своєю суттю прощанням із попередніми знаннями про простір. Символізований простір, який звіддала сприймався як райський, простір веселоців чи потужної культури, під час мандрівки руйнується і описується як простір гріховності, розкутості, що межує із гріхопадінням (бідність, наркотики, пияцтво, руйнування і деморалізація). Письменник передає цю колізію через протиставлення образів, із якими персонаж їде до омріяної Європи, та урбаністичними картинками з життя міст, які не виглядають райськими. „Уявлення про простір – реальний простір” конфліктують між собою, і ще більше вражають читача, якому, наприклад, у новелі *Берлін, який ми втратили* пропонується додаткове порівняння описаного (Берлін – Вавилон): „Берлін закохує в себе з першого погляду, здоровенний і наповнений новобудовами, так, мабуть, виглядав Вавилон перед тим, як там почали будувати всілякі сумнівні вежі. ... Загалом Берлін справляв цілком непогане враження. Цікаво, чи є тут німці?” [Жадан 2011: 11].

Антитеза *Берлін – Вавилон* не тільки відображає реальність³ (приріст населення Німеччини завдяки мігрантам у 2015 році збільшився на мільйон осіб, 2018 року – на 400 тисяч осіб), вона є і географічним, і етичним, і символічним елементом оповіді. Образ Берліну як Вавилону напередодні спорудження вежі

² Детальніше про це див.: Юрій Лотман *Символічні простори* [Лотман 2000: 297–301].

³ Див., зокрема: Кількість населення Німеччини досягла рекордного рівня завдяки мігрантам [Кількість населення: 2020].

виразнює сприйняття простору як транскультурного, пограничного (відповідно до концепції Тоні Джадта про пограничний народ із однойменного есею). У такому просторі стикаються різні культури, спогади, стереотипи, і вибудовується нове сприйняття ідентичності – і місця, і персонажа. Сергій Жадан у новелі *Берлін, який ми втратили* подає це через два дискурси оповіді:

- **Ідентичність місця** подається через численні пейзажні картини, описи інтер'єрів, а також випадкових знайомих, із якими перетинається персонаж. Прикметна ознака цих описів – це маргінальні місця і маргінали (занедбані готелі, околиці, мігранти – турки, чехи, японці та ін., – які випадково опинилися у Берліні). Для цих описів притаманна надмірна деталізація, що особливо виразно проступає в описах тих місць, які змінені і стали новітніми культурними центрами, наприклад, вокзал, що став музеєм, чи напіврозвалений будинок, перетворений на галерею. Описи створюють відчуття безкінечного простору, який повторюється, мов пасаж у джазі, щоразу в нових варіаціях, але підтримує одну й ту саму тему. У цій строкатій картині географічного простору, здається, немає цілісності.
- **Ідентичність персонажа** осмислена через один яскравий епізод. Це – зустріч із Іншим (навіть можна сказати – колишнім Інакшим). Так, головний персонаж новели зустрічається із колишнім дисидентом, що полишив Чехословаччину і не збирається повертатися на батьківщину, навіть після падіння Берлінської стіни. Відповідь художника-дисидента – це ключовий момент у новелі та сприйнятті персонажем ідеї ідентичності у сучасному світі: „...в якийсь момент я зрозумів, що це не буде повернення, це буде нова еміграція. Я взагалі-то не космополіт, але я зрозумів тут таку річ: насправді простір не поділяється на свій або чужий, простір буває або вільний, або контрольований, розумієш?” [Жадан 2011: 26]. Справжньою батьківщиною для митця є стіна із його роботами, яку він періодично відмиває: „Дивися, – кричить мені Руді, – ось мій простір і ось моя батьківщина. Все, що я маю, – це оця стіна, і все, що я можу, – це іноді приходити сюди і відчищати її від всіякого лайна. Повір мені, цього досить, аби ні за чим не шкодувати. Навіть якщо завтра ця довбана Європа вкінці глобалізується і об'єднається із Азією, все одно тут – у Берліні – стоятиме стіна з моїм металобрухтом, і навіть якщо я завтра помру, то присилатиму сюди яких-небудь довбаних ангелів, аби вони здирали це лайно, розумієш? Ось саме тому я вже нікуди звідси не поїду” [Жадан 2011: 28]. Це тлумачення ідентичності як місця пам'яті, яке моделює і підтримує спогади у свідомості особистості, яке утримує його відчуття значущості, – й є новою моделлю ідентичності, над якою розмірковує Жадан у збірці *Big Мак та інші історії*. Це своєрідне сприйняття і тлумачення локальності – через етичну цінність – виводить на перше місце в структурі ідентичності не прив'язаність до місця, а прив'язаність до подій, які вплинули на свідо-

мість, пам'ять, буття особистості. На тлі надміру строкатих пейзажних картин такі життєві епізоди вияскравлюють ідею новели: семіотичне моделювання ідентичності не через географічний простір, а – у будь-якому географічному просторі, який дає персонажеві моральний досвід. Географія, переміщення через кордон дає можливість зустріти Іншого, порівняти свій морально-етичний досвід із морально-етичним досвідом Іншого. Однак ідентичність – не рівноцінна вкоріненості, прив'язаності до якихось територій, ідентичність асоціюється із зафіксованим у свідомості персонажа морально-етичним, соціокультурним досвідом і цінностями, які є йому близькими. Ідентичність пов'язана із етичною моделлю простору, географія переміщень тільки фіксує індивідуальну траєкторію руху персонажа, його зустрічей.

Важливо, що у сюжетах зовнішнього переміщення у творах Сергія Жадана неодмінно присутній мотив повернення до батьківщини. Відтак, шлях персонажа асоціюється не тільки із виходом за межі свого світу – до чужого, але й з поверненням. Цей мотив посилює дискурс двійництва, притаманний творам про міграцію. І характер персонажа також будується на засадах подвійності: *Я – Інший, мій морально-етичний досвід – чужий морально-етичний досвід*, складне переплетення „свого” і „чужого” творять нову якість ідентичності сучасної людини. Перехід із одного простору в інший означає трансформацію уявлень про чужий світ та символічні місця, із якими пов'язана ідентичність персонажа. Чужий світ змальований як деталізована, предметна реальність і водночас – місце формування іконічних образів, які впливають на уявлення про себе, Іншого, Чужого і увиразнюють складові ідентичності. Топографія деталей, якими описано урбаністичний простір Берліна, контрастує із компонентами ідентичності, які, наприклад, виділяє Наталія Яковенко⁴ (родинний, соціальний, етнічний, локальний та ін., які оприявлені у місцях пам'яті). Кожен із цих компонентів і усі вони разом, за творами Сергія Жадана, проявляються не у своєму просторі, а чужому, а також через актуалізацію особистісних історій у чужому просторі. Власне, тому у новелі *Берлін, який ми втратили* є мікросюжет про чеха-дисидента Руді та його сприйняття поняття «Батьківщина». Він протиставлений загальному сюжету мандрівки персонажів – довгої, „без певної мети й так само без особливого бажання” [Жадан 2011: 8]. Зауважмо, що ці мандри відбуваються у країні, для якої формування нової ідентичності також є викликом після падіння Берлінської стіни і навали міграції в 2020-х роках.

Сюжети внутрішнього переміщення. Твори, присвячені цій темі, можна поділити на дві підгрупи. І кожна із них цікава по-своєму. Перші вписуються

⁴ Див., працю Н. Яковенко *Дзеркала ідентичностей: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні* [Яковенко 2012].

до міграційного дискурсу, пов'язаного із розпадом Радянської імперії, одні із найцікавіших: Вікторія Амеліна *Дім для Дома*, Сергій Жадан *Ворошиловград*, Артем Чех *Район Д* та ін. Їх об'єднує опис травматичного досвіду повернення до-Дому⁵, пограничне існування між місцями пам'яті, пов'язаними із дитинством, та родинними історіями (або їх відсутністю), і світом, в якому персонажів не знаходиться місця. На загал у цих творах поряд із темою повернення до-Дому можна виокремити мотив безпритульності і бездомності, а також осмислення Дому як знакового елементу культурного простору і складової ідентичності. Дім у таких творах – потужне місце пам'яті, свій і безпечний простір, втілення зв'язку поколінь. Друга група творів описує досвід персонажів, переміщення яких пов'язане із бойовими діями на сході України (Володимир Рафеєнко *Довгі часи*, *Мондегрін*, Олена Стяжкіна *Смерть лева Сесіла мала сенс*, Сергій Жадан *Интернат* та ін.). У цих творах міграційна тематика увиразнюється мотивом пошуку власної ідентичності у новому просторі, а травматичний досвід формування нового уявлення про себе доповнюється мотивом пошуку власної мови, експериментом письменників із різними наративами у межах одного художнього твору (Володимир Рафеєнко – реалістичний роман + міфологічна оповідь (або казка) у романі *Довгі часи*, повісті *Мондегрін*; оповідь українською та російською мовами у романі Олени Стяжкіної *Смерть лева Сесілла мала сенс*).

Водночас тематичні горизонти сучасної української прози об'єднує провідний мотив – вибудовування ідентичності через осмислення травматичного досвіду втрати чи трансформації уявлення про себе. І найсильнішим образом для втілення цього мотиву є *кордон/межа*. Юрій Лотман характеризує поняття кордону як подвійне:

Кордон – механізм перекладу текстів чужої семіотики мовою „нашої”, місце трансформації „зовнішнього” у „внутрішнє”, це фільтраційна мембрана, яка трансформує чужі тексти настільки, щоб вони вписалися у внутрішню семіотику семіосфери, залишаючи, втім, чужорідними [Лотман 2000: 262].

У міграційному дискурсі текст однієї культури немов уривається у простір іншої культури, перетин семіотичного простору супроводжується моделюванням нового уявлення про чужу та свою культури, про себе і чужого. Перехід через межу чи кордон – це точка „безперервного діалогу” (Юрій Лотман), і персонаж вдивляється у Чужого, щоб побачити Себе як Іншого. І просторове моделювання у творах про міграцію має найважливіше значення, адже воно увиразнює образ кордону, який перетинає персонаж, який розділяє світ „свого” і „чужого”. Чіткий паралелізм між „своїм” і „чужим” – це, по суті, різні проєкції простору, які описано завдяки міським пейзажам чи

⁵ Див., про це, зокрема [Романенко 2018].

інтер'ерам. Просторове двійництво, діалогічність, яка встановлюється між різними просторами та уявленнями про них, формує не впорядкований світ, навпаки – хаотичний і драматичний. У межах такої оповіді поєднується два сюжетотвірні принципи: а) описи природи чи інтер'єру та внутрішні конфлікти персонажів, б) реалістичний світ та вигаданий, фентезійний, казковий чи міфологічний.

Одним із яскравих прикладів такої оповіді є повість Володимира Рафеєнка *Мондегрін* (2019). Твір можна охарактеризувати як оповідь про втрату біографічних орієнтирів і опановування нової мови. Сюжет повісті – автобіографічний: переїзд мешканця Донецька (міста Z) Габи Габінського до Києва й одночасне освоєння ним не тільки чужого простору, але й майже втраченої мови – української. Письменник зізнається, що написання такого твору⁶ було для нього викликом:

Це був експеримент, викликаний внутрішньою необхідністю. На початку роботи мову я не знав і мені потрібно було її вивчати одночасно з написанням тексту. Це було дуже важко. Але, мабуть, десь після першої третини роману мова повела мене, і стало писатися набагато легше. ...переосмислення раніше прожитого вимагало звернутися до української мови. Яка потім у свою чергу поглибила і загострила, звичайно, деякі процеси самоідентифікації й структурування світу навколо себе [Таран 2020].

Окрім саморефлексії⁷, яка притаманна травматичному письму, та автобіографічного сюжету внутрішнього переміщення у межах України, повість *Мондегрін* має важливу сюжетну особливість – в ній є мікросюжети, своєрідні рефлексії пам'яті головного персонажа. Композиційна будова повісті – фрагментарна, зовнішній рух персонажа з окупованої території до Києва, а також Києвом та околицями, доповнений внутрішнім рухом – лабіринтами його спогадів, вражень, міркувань. По суті, перед читачем розгортається травматичний досвід персонажа, який змінив місце проживання; письменник подає цю історію через плинне автобіографічне письмо⁸. Ключовою біографі-

⁶ Повість *Мондегрін* В. Рафеєнка писав винятково українською. Попередні твори – російською мовою.

⁷ Автор так коментує роботу над повістю: „...повинен був знову і знову розказувати собі, як так сталося, що немає в мене тепер дому, що не можу більше жити у місті свого дитинства, молодості, у місті, в якому прожив більшу частину свого життя. Намагався зрозуміти, хто, як і чому саме зруйнував усе те, що звалось моїм життям”; [Володимир Рафеєнко: Кобиляча голова 2019].

⁸ Див. про це: Романенко О. Феномен травматичного письма (Олександр Терещенко *Життя після 16:30*). Синопис: текст, контекст, медіа, 27 (2), 42–50: „особливий тип письма, яке виникає як наслідок осмислення пережитої травми та посттравматичного синдрому, ключовою біографією (Барт, 1997, с. 49) у ньому виступає епізод травми, провідним мовленнєвим актом – намагання висловити авторські переживання, спогади про травму, життя після травми; такому письму притаманні символізація травми, фрагментарність, я-нарація, типологія речень і фраз – незакінчені або великі синтаксичні періоди, абзаци-роздуми, діалоги, внутрішній ді-

мою у цій повісті є епізод переїзду та освоєння нового простору. Кеті Карут у дослідженнях травми пише про те, що звичний перебіг буття і соціального досвіду порушуються внаслідок травми. Для такої особи травматичні події – це момент протистояння життя і смерті, який потребує „озвучення/осмислення”. Письмо/розповідання у такому випадку є складниками переживання травматичного досвіду. Відтак у повісті *Мондегрін* маємо приклад подвійного переживання травми і вивільнення від неї через мову: і письменник освоює мову під час написання твору, і персонаж вивчає/повертає втрачену мову.

Вивчення мови як освоєння нового і водночас поновлення у пам'яті забутого збігаються в повісті у двох дискурсах: перший – це освоєння нового простору Києва та околиць, другий – повільне просування лабіринтами дитячих і родинних спогадів. В обох випадках Габа почувається Чужинцем, який прагне свою травму розказати (текстуалізувати!) і шукає слів, якими це можна було б висловити. Ця драматична колізія переходу зі світу, де все відомо, до світу, в якому всі назви, предмети, події, люди, а також мова, – чужі, по суті, є міфологічною.

Юрій Лотман, пояснюючи взаємозв'язок міфу та мови, зауважував, що перехід із „замкненого” простору до зовнішнього безмежного світу заснований на ідеї наявності „світу власних імен”:

Міфологічний сюжет такого типу починається із переходу у світ, найменування предметів у якому людині не відоме. Звідси сюжети про неминучість загибелі персонажів, які виходять до зовнішнього світу без знання нелюдської мови номінації, і про виживання персонажа, який неймовірними способом отримує таке знання. Існування „чужого” розімкненого світу у міфі передбачає наявність „свого”, наділеного рисами читування і заповненого об'єктами – носіями власних імен [Лотман 2000: 532].

Освоєння „чужої” мови у такому міфологічному сюжеті – це додання невідвратної смерті і привласнення „чужого” простору, перетворення його на „свій”. Цей аспект – надважливий для розміння структури повісті Володимира Рафеєнка *Мондегрін*. Метафорична Кобиляча Голова з української казки, яку персонаж пригадує з дитинства, одна з п'яти істот, які говорили з малим Габою українською мовою⁹, та, що лякає його, жартує з ним і водночас вчить української в Києві, – частина міфологічного простору повісті Володимира Рафеєнка. Образ цей в українській народній казці уособлює смерть і життя – залежно від того, як із нею поводить персонаж казки про Кобилячу Голову. Для Габи цей уявний персонаж, що слідує за ним київським

лог із самим собою або уявним співрозмовником, постійне співвіднесення подій та розмислів у межах пар «Я – Інший», «Я – Інші», «Я – Інше суспільство», «Я – Минуле» тощо”.

⁹ „Але найприголомшливішою новиною стала українська мова. Співуча та прекрасна. З одного боку, цією мовою до маленького Габи в дитинстві говорили соловей, миша, півень і чудесний хробачок. Уже не кажучи про кобилячу голову” [Рафеєнко 2019: 17].

простором і просторами його свідомості, не тільки смерть „Чужого” у ньому, але й – частина міфологічного світу, який втілює життя. Причому це життя дарується і виявляється у мові, в акті вимовляння слів – як акті творчому, акті перейменування місцин (напр., Клавдієве-Тарасове – на Публієве-Неронове) – як акті освоєння чужого простору, у спогаді як акті повернення/пригадування власного імені та замовчуваної родинної історії про вбивство під час колективізації.

Повість *Мондегрін* Володимира Рафеєнка – оригінальний приклад поєднання реалістичного та міфологічного наративів в оповіді про внутрішню міграцію. Сюжетна колізія вивчення української мови, яка по суті є актом повернення до мови через травматичний спогад, увиразнюється у творі грою із власними іменами, словами (так, дівчину, яка допомагає Габі вчити українську у Києві, звати Оле-Лукойе, а його коханку із міста Z – Сосіпатра¹⁰), цитатами із Шевченка. Змістово-сюжетні колізії повісті можна описати як сукупність таких дискурсів:

- внутрішнє переміщення в межах однієї країни (із міста Z до Києва);
- вивчення української мови;
- спогад про родинну історію, витіснений на периферію свідомості, як і мова, якою спілкувалися в родині.

Прикметно, що, на відміну від роману Вікторії Амеліної *Дім для Дома*, також заснованому на сюжеті „привласнення чужого простору/дому”, повість Володимира Рафеєнка актуалізує топос Дому як Анти-Дому (за концепцію Юрія Лотмана). Персонаж не зображений у Домі як своєму, затишному просторі, натомість читач увесь час його бачить у так званих не-місцях (за концепцію Марка Оже): кафе *Ярославна*, супермаркет, помешкання за наймом, метро, кінотеатр та ін¹¹. „Свій” Дім являється Габі тільки через витіснений спогад про родинний Дім, в якому жила розкуркулена і розстріляна родина.

Травматичний досвід повернення до-Дому у сюжетах про внутрішню міграцію втілюється переважно як історія пошуку справжнього Дому, повернення і переосмислення спогадів про історію родини, формування зв'язку поколінь. Утім, Володимир Рафеєнко запропонував читачеві оригінальну історію повернення до-Дому через відновлення спогаду й опанування мови персонажем із розколотою свідомістю, чий враження та міркування хаотично переплітаються з реальним і міфологічним дискурсами. У повісті *Мондегрін* гра словами, спогадами, реальностями увиразнюють колізію трансформації свідомості персонажа. Його зовнішнє переміщення у конкретному часі і просторі ототожнюється із внутрішніми змінами свідомості Габі Габінського. Гра

¹⁰ Сосіпатр – один із 70 апостолів, яких Ісус Христос послав проповідувати; проповідував на острові Корфу.

¹¹ Ці місця можна означити як – треті місця, відповідно до концепції Едварда Соджа [Soja 1996].

словами і реальностями пов'язана із мотивом переназивання традиційних топонімів, імен, пошуком справжніх імен і назв, ширше – справжньої родинної історії і справжньої мови.

Сюжети зовнішнього і внутрішнього переміщення у творах української літератури на міграційну тематику орієнтовані на змалювання історії персонажа, який переживає кризу ідентичності, шукає „свого” завдяки подіям у символічних просторах – інших країнах, під час перетину кордонів між державами, освоюючи буття у чужих домівках і шукаючи істини у власних спогадах та родинних історіях. Ці сюжетні колізії – по суті пограничні/межові ситуації, в яких „своє” та „чуже” описують відносини людини і просторового образу світу, міфологічний універсум, побутову дійсність, географічну реальність, і водночас – семіотичну модель нового світу. Цей новий світ – культурних і семіотичних контрастів, химерної модифікації того, із чого складається ідентичність сучасної людини, яка хоч і живе у світі без кордонів, однак без відповіді на питання *хто я? де моя історія?* не може існувати. „Приховане обличчя нашої ідентичності” (Юлія Кристева) виявляється тільки через взаємодію із Іншим – Простором, Особою, Іншим у Собі.

Список використаної літератури

Арендт Х., *Ми, біженці*, [в:] „Україна модерна”, 2019, № 26, с. 210–220.

Володимир Рафеєнко: *Кобиляча голова або Як я почав писати українською*, 25.06.2019, [в:] Електронний ресурс: <https://www.dw.com/uk/%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%94%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D0%BB%D1%8F%D1%87%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%B0%D0%B1%D0%BE-D1%8F%D0%BA-%D1%8F-%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B0%D0%B2-%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%8E/a-49332655> (12.05.2022).

Джадт Т., *Пограничний народ*, [в:] „Критика”, 2010, жовтень.

Кількість населення Німеччини досягла рекордного рівня завдяки мігрантам, 17.01.2020, [в:] Електронний ресурс: <https://www.dw.com/uk/%D0%BA%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%8F%D0%B3%D0%BB%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%8F-%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B4%>

- D1%8F%D0%BA%D0%B8-%D0%BC%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BC/a-52039628 (12.05.2022).
- Кристева Ю., *Самі собі чужі*, Київ: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2004.
- Літератор-інтелектуал у міграційних процесах: виклики для пам'яті та ідентичності: монографія*, Ю.А. Ганошенко та ін., гол. ред. О.В. Пронкевич, Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018.
- Лотман Ю., *Семіосфера*, Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000.
- Міграція в Україні. Цифри і факти*, Київ: MOM, 2019.
- Романенко О., *Координати дому: символічні простори роману Вікторії Амеліної „Дім для Дома”*, [в:] „Синopsis. Текст. Контекст. Медіа”, 2018, № 3 (23), електронний ресурс: <https://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/312> (12.05.2022).
- Саїд Е., *Культура й імперіалізм*, Київ: Критика, 2007.
- Слюсаревський М., *Психологія міграції: навч. посібник*, Кіровоград: Імекс, 2013.
- Таран Л., *Експеримент, викликаний внутрішньою необхідністю. Володимир Рафєєнко – про потребу переосмислення пережитого*, [в:] Електронний ресурс: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/eksperyment-vyklykanyu-vnutrishnoyu-neobhidnistyu> (20.07.2022).
- Ханенко-Фрізен Н., *Трудова міграція та літературна творчість: До питання визначення феномена „заробітчанської” літератури*, [в:] „Українознавчий альманах”, 2014, вип. 15, с. 230–238.
- Шостак О., „Еміграційний” текст Івана Франка: автореф. дис. ... канд. філол. наук, Львів 2018.
- Яковенко Н., *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття: Вибрані статті*, Київ: Laurus, 2012.
- Achille M., *The idea of a borderless world*, [in:] Electronic source: <https://africasacountry.com/2018/11/the-idea-of-a-borderless-world> (12.05.2022).
- Caruth C., *Unclaimed Experience: Trauma, Narratives and History*, Baltimore: John Hopkins University Press, 2016.
- Culture, Literature and Migration*, ed. by A. Tilbe, M. Rania, London: Transnational Press London, 2019.
- Hartner M., Schneider R., *British Novels of Migration and the Construction of Transnational Mental Spaces*, [in:] „Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik”, 2015, vol. 63, no. 4, pp. 411–431.
- Migrant Identities of „Creole Cosmopolitans”: Transcultural Narratives of Contemporary Postcoloniality*, ed. by N. Menon, M. Preziuso, New York–Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–Oxford–Wien: Peter Lang Inc., International Academic Publishers, 2014.
- Park R.E., *Human Migration and the Marginal Man*, [in:] „American Journal of Sociology. Chicago”, 1928, vol. 33, no. 6, pp. 881–893.
- Pries L., *The Approach of Transnational Social Spaces: Responding to New Configurations of the Social and the Spatial*, [in:] *The Emergence of Transnational Social Spaces: International Migration and Globally Operating Companies*, ed. L. Pries, London: Routledge, 2000, pp. 3–33.

Soja Ed., *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Cambridge, Mass.: Blackwell, 1996.

Teksty Drugie. Migrant Literature, 2018, nr 1.

Spysok vykorystanoi literatury [References]

- Arendt Kh., *My, bizhentsi [We, the refugees]*, [v:] „Ukraina moderna”, 2019, no. 26, s. 210–220.
Volodymyr Rafeienko, Kobylyacha holova abo Yak ya pochav pysaty ukrains'kiyu, 25.06.2019, [v:]
Електронний ресурс: <https://www.dw.com/uk/%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%94%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D0%BB%D1%8F%D1%87%D0%B0-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%B0%D0%B1%D0%BE-%D1%8F%D0%BA-%D1%8F-%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B0%D0%B2-%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%8E/a-49332655> (12.05.2022).
- Dzhad T., *Pohranychnyi narod [Border people]*, [v:] „Krytyka”, 2010, zhovten.
- Kulkist' naseleennya Nimechchyny dosiahla rekordnoho rivnia zavdiaky mihrantam*, 17.01.2020, [v:]
Elektronnyi resurs: <https://www.dw.com/uk/%D0%BA%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%8F%D0%B3%D0%BB%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%8F-%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D1%8F%D0%BA%D0%B8-%D0%BC%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BC/a-52039628> (12.05.2022).
- Krysteva Yu., *Sami sobi chuzhi [Strangers to themselves]*, Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko „Osnovy”, 2004.
- Literator-intelektual u mihratsiinykh protsesakh: vyklyky dlia pamiaty ta identychnosti: monohrafiia [An intellectual writer in migration processes]*, Yu. Hanoshenko ta in., holov. red. O. Pronkevych, Mykolaiv: Vyd-vo ChNU im. Petra Mohyly, 2018.
- Lotman Yu., *Semiosfera [Semiosphere]*, Sankt-Peterburg: Iskusstvo-SPB, 2000, s. 704.
- Mihratsiia v Ukraini. Tsyfry i fakty [Migration in Ukraine. Figures and Facts]*, Kyiv: MOM 2019.
- Said E., *Kultura y imperiializm [Culture and Imperialism]*, Kyiv: Krytyka, 2007.
- Sliusarevskiy M., *Psykhohohiia mihratsii: navch. posibnyk [Psychology of migration]*, Kirovohrad: Imeks, 2013.
- Taran L., *Eksperyment, vyklykanyi vnutrishnoi neobkhidnistiu. Volodymyr Rafeienko – pro potrebu pereosmyslennia perezhytogo [An experiment caused by necessity. Volodymyr Rafeienko – about the need to rethink the experience]*, [v:] Elektronnyi resurs: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/eksperyment-vyklykanyi-vnutrishnoyu-neobkhidnistyu> (00.00.0000).

- Khanenko-Frizen N., *Trudova mihratsiia ta literaturna tvorchist: Do pytannia vyznachennia fenomena «zarobitchanskoï» literatury* [Labor migration and literary creativity: On the question of defining the phenomenon of „labor” literature], [v:] „Ukrainoznavchyi almanakh”, 2014, vyp. 15, s. 230–238.
- Shostak O., „Emihratsiinyi” tekst Ivana Franka [„Emigration” text of Ivan Franko]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk. Lviv, 2018, s. 20.
- Yakovenko N., *Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini KhVI – pochatku XVIII stolittia: Vybrani statii* [Mirror of identity. Research on the history of ideas in Ukraine in the 16th – early 18th centuries: Selected articles], Kyiv: Laurus, 2012.
- Achille M., *The idea of a borderless world Achille Mbembe*, [in:] Electronic source: <https://africasacountry.com/2018/11/the-idea-of-a-borderless-world> (12.05.2022).
- Caruth C., *Unclaimed Experience: Trauma, Narratives and History*, Baltimore: John Hopkins University Press, 2018.
- Culture, Literature and Migration*, ed. by A. Tilbe, M. Rania, London: Transnational Press London, 2019.
- Hartner M., Schneider R., *British Novels of Migration and the Construction of Transnational Mental Spaces*, [in:] „Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik”, 2015, vol. 63, no. 4, pp. 411–431.
- Migrant Identities of „Creole Cosmopolitans”: Transcultural Narratives of Contemporary Postcoloniality*, ed. by N. Menon, M. Preziuso, New York–Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–Oxford–Wien: Peter Lang Inc., International Academic Publishers, 2014.
- Park R.E., *Human migration and the marginal man*, „American Journal of Sociology”, 1928, vol. 33, no. 6, p. 881–893.
- Pries L., *The Approach of Transnational Social Spaces: Responding to New Configurations of the Social and the Spatial*, [v:] *The Emergence of Transnational Social Spaces: International Migration and Globally Operating Companies*, ed. L. Pries. London: Routledge, 2000, p. 3–33.
- Teksty Drugie. Migrant Literature*, Warszawa 2018, nr 1.
- Soja Ed., *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Cambridge, Mass.: Blackwell, 1996.

Список використаних джерел

- Жадан С., *Біг Мак та інші історії*: книжка вибраних оповідань, Харків: Фоліо, 2011.
- Рафеєнко В., *Мондегрін. Пісня про смерть і любов*, Чернівці: Меридіан Черновіц, 2019.

Spysok vykorystanykh dzherel [References]

- Zhadan S., *Bih Mak ta inshi istorii*: knyzhka vybranykh opovidan, Kharkiv: Folio, 2011.
- Rafieienko V., *Mondehrin. Pisnia pro smert i liubov*, Chernivtsi: Merydian Chernovits, 2019.